

HISTÒRIA I TEORIA ECONÒMICA

per ALFONS BARCELÓ

Amb poques paraules podem enunciar un primer problema: els historiadors necessiten instrumental teòric que els serveixi de filtre i guia per a llurs tasques de comprensió de les societats en moviment, i, concretament, en la mesura en què tota societat necessita, per subsistir i/o desenrotllar-se, d'activitats econòmiques determinades, els historiadors hauran d'inventar o manllevar una sèrie de conceptes i relacions que els ajudin a comprendre llur objecte de treball.

Crec que fins aquí hi haurà acord unànime i que, per tant, aquesta primera qüestió pot ésser deixada de banda.

En canvi, per afrontar un problema subsegüent cal procedir amb més cautela. En efecte, quan un historiador acut a qualsevol text convencional de teoria econòmica cercant aquest instrumental, es troba sovint que bona part dels esquemes allí proposats no semblen idonis per a la finalitat desitjada. En altres termes, l'economia acadèmica no subministra directament un utilatge mental adequat a les necessitats de l'historiador. A vegades, per manca d'una solució alternativa satisfactòria, es manlleva conceptes i hipòtesis i s'opera amb ells sense indagar prou a fons fins a quin punt són vàlids dins l'univers històric. Aleshores no resulta estrany d'ensopegar amb anacronismes teòrics greus i amb interpretacions biaixades per la càrrega ideològica de l'instrument escollit.

Aquesta inadequació de l'economia convencional als fins i metes que l'historiador persegueix pot ésser deguda a dues raons. Tal vegada, simplement, l'economista teòric no intenta fabricar models pràctics i es mou a un nivell d'abstracció força allunyat de la concreció requerida pels estudis històrics. Hi hauria llavors un elemental problema de "transformació" o de "traducció", i res més. Però tal vegada el que s'esdevé és que la teoria econòmica acadèmica es dedica a elaborar esquemes que queden sovint al marge d'allò que hauria d'ésser una disciplina positiva i rigorosa i, condicionada per enfocaments poc fèrtils, no

aconsegueix desfer-se de la inèrcia que pesa sobre els fonaments tradicionals ni revisar de dalt a baix tot el cos sistemàtic heretat.

La meua opinió particular es decanta cap al segon supòsit. Com es pot veure fàcilment, he carregat les tintes a posta —potser massa i tot. Però dins l'esquematisme d'aquest article no m'ha semblat indispensable aturar-me en matisos, i he adoptat un to radical a fi de facilitar la comprensió i posar clarament en relleu les diferències amb els corrents imperants. Espero que aquest advertiment calmarà un xic la indignació que pugui provocar la meua inveterada manca de respecte envers les idees heretades.

Amb aquestes notes pretenc oferir algunes idees que van a contrapèl de les usuals, idees molt simplificades —repeteixo— però que considero útils com a instrumental per als estudis històrics, almenys en tant que hipòtesis de treball. Utilitzaré molt poques referències bibliogràfiques, puix que es tracta d'un treball de tesi, i no pas de notes erudites. Com a contrapunt teòric he escollit l'excellent assaig de Hicks, *Teoria de la història econòmica*, publicat el 1969 a Oxford.¹ L'elecció respon a dues consideracions: en primer lloc, Hicks és un dels portaveus més respectats i autoritzats de l'economia acadèmica; d'altra banda, és l'únic que s'ha plantejat la necessitat de verificar en el camp de la història la potència de la teoria econòmica convencional. Cal també advertir que el meu article no és una crítica al llibre del Hicks: l'he utilitzat com a element de contrast i prou.

Aquest assaig es compon de dues parts. La primera estableix i explica tres lemes. A la segona s'exposa l'esquema fonamental i s'intenta aplicar-lo a algunes societats històriques tipificades.

I. LEMES DE PARTIDA

1. *La reproducció social*

El prerrequisit per a tota societat humana capaç d'aconseguir una mínima perdurabilitat és la reproducció, és a dir, la repetició més o menys similar d'una sèrie de processos productius i distributius que permetin de recomençar el cicle una vegada i una altra. Aquest fet resulta immediatament evident per a dates anteriors al nostre segle i per a totes aquelles societats en què els cicles de les collites constitueixen el punt d'arrencada i la pre-condició de la resta d'activitats econòmiques. El concepte pot semblar més sofisticat per a societats caracterit-

1. John R. Hicks, *A Theory of Economic History*, Oxford, O.U.P., 1969.

zades per fluxos industrials i dependència mediata en relació amb els cicles naturals; però subsisteix i subsistirà per tal com, en darrer terme, *no hi ha béns eterns ni producció a partir del no-res*. Per això no semblen admissibles aquells models —tan freqüents!— que vulneren ambdues condicions i estableixen com a supòsit que els mitjans de producció no sofreixen desgast o depreciació. (En dir això no m'oposo a llur utilització momentània amb fins didàctics o com a simplificacions provisionals, però és essencial d'assenyalar que només poden ésser acceptats com a construccions auxiliars sense entitat pròpia, *com a bastida i no com a fonaments*.) Ara bé, la noció resultarà, crec jo, prou acceptable per als historiadors, amb la qual cosa m'eximeixo de justificacions addicionals.

De tota manera, cal subratllar que l'adopció d'aquest lema implica —sense necessitat de més contemplacions— que el punt de partida de l'economia acadèmica, és a dir, l'esquema oferta-demanda, ha de cedir la seva hegemonia i passar a convertir-se en una categoria subordinada, pel fet que les forces de l'oferta i la demanda només podran actuar establenent a l'interior dels cicles de reproducció. Són aquests els que marquen les pautes objectives entorn de les quals podran produir-se oscil·lacions diverses.

2. Tipologia de les activitats econòmiques

Agruparem les activitats econòmiques en tres classes d'acord amb un criteri objectiu bastant precís. Anomenarem activitat econòmica tota activitat social que tingui relació directa amb la producció i distribució de béns físics. Per aplicar el nostre criteri, podem raonar de la següent manera: imaginem que tota activitat econòmica es realitza dins un aparell transformador per on entren i surten béns materials. Si el cabal de sortida és inferior al d'entrada, l'activitat en qüestió serà denominada activitat de suma inferior a zero. Si és idèntic, parlarem d'activitat de suma zero. Si és superior, d'activitat de suma superior a zero. El fonament d'aquesta classificació és semblant a la distinció clàssica entre treball productiu i improductiu; prefereixo, però, utilitzar una altra terminologia, perquè el pensament clàssic presentava ambigüitats en aquest aspecte,² i perquè penso que la meua classificació es més potent.

El criteri és objectiu, però no inequívoc. Depèn en part del que es prengui com a conjunt de referència. El conjunt de quinielistes —per adduir un exemple popular— tenen una activitat econòmica de suma

2. Vegi's unes planes lluminoses sobre el tema a K. MARX, *Historia crítica de la teoria de la plusvalia*, Venceremos, 1965.

inferior a zero, però si prenem en consideració l'Estat i les retribucions de tots els qui intervenen d'alguna forma en aquest negoci, aleshores passa a convertir-se en activitat de suma zero. Una dificultat molt més subtil sorgeix quan els béns físics que entren i els que surten no són homogenis. Aleshores es planteja el problema de la reducció dels termes a una mesura comuna que permeti de comparar-los: aquí es troba l'arrel de la teoria del valor. Més endavant ja examinarem amb més deteniment aquesta qüestió.

Malgrat que les activitats de *suma inferior a zero* no són massa rellevants històricament, tampoc no han estat absents de l'esdevenir humà. Dins aquesta classe se situen, per exemple, les economies de pillatge, de ràtzies amb destruccions. Naturalment, no poden ésser gaire durables, o, en tot cas, no poden aconseguir simultàniament una gran dimensió temporal i geogràfica. Això és cert no solament pel que fa a les relacions mútues de diverses societats, sinó també pel que es refereix a les relacions de l'home amb la natura: l'extinció progressiva de les balenes o la crisi del petroli ho illustren prou bé. Per consegüent, aquestes activitats podran donar-se sempre i quan no ultrapassin certes dimensions objectivament estimables: la caça practicada per petites comunitats en territoris extensos o la rapinya sense massa destrucció per part de pirates o corsaris.

En tot cas, s'ha de subratllar que les activitats de suma inferior a zero pressuposen o bé que les forces productives de la natura s'encarreguen espontàniament de compensar les pèrdues causades per aquestes activitats, o bé que existeixen activitats de suma superior a zero sobre les quals s'empeltn i hi romanen parasitàriament.

Les activitats de *suma zero* tenen molta més importància històrica i econòmica, tant per llur extensió i utilitat social com per les repercussions indirectes sobre activitats de suma superior a zero. El comerç i l'activitat de l'Estat en són els exemples més representatius.

El comerç no augmenta gens ni mica la massa de productes existents. L'extensió i el desenvolupament que experimenta són deguts exclusivament al fet que recolza en activitats de suma superior a zero. Ara bé, encara que sigui qualificat d'activitat "improductiva" dins l'esquema aquí adoptat (i en aquest esquema no hi ha correspondència biunívoca entre activitat productiva i activitat útil), pot estimular el desenvolupament d'activitats de suma superior a zero i jugar en aquest sentit un paper històric de primer ordre. Però cal distingir analíticament entre el cabal d'un riu i l'eficàcia dels parats. A fi de mostrar la confusió de l'economia acadèmica respecte a aquest punt cedirem ja la paraula a Hicks. L'exemple que ell proposa ens servirà per posar perfectament en relleu la diferència entre la teoria convencional i les tesis que aquí estudiem.

Suposem que existeixin dues zones “exterior”, una en què el blat es escàs però l’oli abundant, i una altra en què succeïx al revés [...]. A la primera zona, l’oli pot ésser venut a preu elevat en termes de blat, mentre que a l’altra el blat pot ésser venut a un preu elevat en termes d’oli [...]. Donades aquestes condicions, el mercader obté un benefici comprant blat a baix preu i venent-lo car [...]. En la mesura en què el comerç és voluntari, ha d’anar acompanyat d’un “avantatge general”. Així, un cert benefici correspon als mercaders i cadascun de llurs clients en percep també un guany (un tipus de guany diferent, però no menys real: en llenguatge tècnic, aquest guany es “l’excedent del consumidor”). Això constitueix un principi irrefutable i important [...].

Tornem als nostres mercaders. Han comprat blat a baix preu (en termes d’oli) i l’han venut car; els queda un benefici substancial [...]. Poden consumir-lo directament o canviar-lo un cop més per productes destinats al consum. Però també poden fer-ne un ús diferent [...]. [Poden utilitzar] una part de llur benefici per ampliar llur comerç. Cent unitats d’oli canviades per blat i tornades a canviar després per oli s’han transformat en cent vint unitats. Per continuar la seva activitat comercial, el mercader disposa ara de més de cent unitats d’oli. I aquesta única raó permet de deduir que el seu comerç augmentarà [...].

Si hi apliquéssim un raonament econòmic convencional, hom hauria de concloure que el creixement del comerç limitarà els beneficis. En virtut de tal raonament, hom podria dir que, a fi d’obtenir dels productors un major volum de blat, els mercaders ofereixen un preu alt i que, a la inversa, per vendre més, han d’acceptar de donar el blat a un preu menys elevat; així, el marge entre el preu de venda i el preu de compra disminueix, és a dir, la taxa de guany decreix. El benefici de l’intercanvi, que corresponia abans als mercaders, seria més tard transferit als no mercaders. Les parts i quarts d’aquest benefici entre productors de blat i productors d’oli dependria de la facilitat amb què fos satisfeta la demanda de cada un d’aquests productes. Però com que els mercaders en rebrien una part relativament inferior, llurs beneficis disminuirien en relació amb el volum de comerç. La taxa de creixement potencial de llur capital seria, doncs, restringida i, en conseqüència, el ritme d’expansió potencial de llur comerç es veuria frenat.³

Per a nosaltres, en canvi, l’exemple anterior és una clara mostra d’activitat econòmica de suma zero, i fins i tot de suma inferior a zero si no incloem en els comptes els mercaders. Perquè si el mercader aconsegueix un benefici net de 20 unitats d’oli, això implica que les dues comunitats s’hauran trobat amb menys disponibilitats materials. Com que Hicks adopta l’enfocament de la utilitat dels consumidors, arriba a conclusions diferents. D’una banda mostra —correctament, en la meua opinió— que el mercader efectua una activitat útil en la mesura en què les comunitats de partida, en lloc de menjar pa amanit amb unes quantes

3. Hicks, *op. cit.*, pp. 43-44.

gotes d'oli o oli amb unes molles de pa surant, poden millorar el menú i menjar, gràcies a la intervenció del mercader, un bon pa amb oli. Però, d'altra banda, escamoteja el fet que la suma de pa i d'oli de què podien disposar les dues comunitats abans de la intervenció del mercader ha minvat; per tant, ha sofert una pèrdua. Parodiant la frase de Hicks, podríem afegir: un tipus de pèrdua diferent, però no pas menys real si comptabilitzéssim els béns d'ús i les calories totals. En suma, el comerç no ha augmentat gens les disponibilitats totals, encara que hagi produït uns efectes positius en millorar la distribució o redistribució dels productes. Però la quantitat física dels productes esmentats s'ha reduït per poder compensar al mercader els seus afanys.

Prenguem nota també de la utilització de les nocions d'abundància i escassetesa com a lemes de partida en el raonament de Hicks. La meua opinió, al contrari, és que aquestes nocions solament tenen sentit per a les anàlisis de conjuntura o per als béns no reproduïbles, però estan desproveïdes de pertinència sistemàtica per a l'anàlisi històrica. Quan l'activitat econòmica global és concebuda en termes de cicles de reproducció, les categories fonamentals són la quantitat de treball directe i indirecte i les fecunditats naturals i tecnològiques dominants. Abundància i escassetesa són, dintre del nostre esquema, conceptes derivats i menys rellevants que oferta i demanda (excepte conjunturalment) pel fet que els béns sobre els quals podrien aplicar-se apropiadament són els no reproduïbles, i aquests béns no poden servir de fonaments estables d'una activitat econòmica durable i extensa, com hem assenyalat quan tractàvem de les activitats de suma inferior a zero.

Hicks, que en bona mesura adopta el punt de vista del mercader, dedueix del fet d'haver-se obtingut un guany que l'activitat mercantil creixerà, però no s'adona que el comerç toparà amb uns *sòtils* perquè és activitat de suma inferior a zero per als venedors originaris i compradors finals. El comerç —ara deixem de banda els efectes secundaris— no pot augmentar sense límit perquè s'efectua a partir d'unes produccions donades que ell, com a tal comerç, no pot augmentar. Hicks oblidà, o no veu (o si ho veu ho infravalora), que el punt de vista del mercader individual —que evidentment intentarà augmentar el seu comerç i el seu benefici— i el punt de vista social no sols no són idèntics, sinó que fins i tot poden arribar a ésser contradictoris. El comerç com a tal serveix per a una millor distribució o redistribució, però no serveix —ara no prenem en compte el seu possible paper d'inductor, sinó només el seu aspecte propi i substantiu— per augmentar el tortell. I si el tortell no creix, el benefici d'un només pot augmentar a costa de l'empobriment del veí.

De totes totes, perquè el tortell creixi cal que existeixin activitats econòmiques de *suma superior a zero*. Més encara, si aquestes no exis-

tissin no haurien pogut desenrotllar-se les dues classes que hem vist abans.

La ramaderia i, sobretot, l'agricultura han aparegut al llarg de la història com a primeres activitats de suma superior a zero. Sembla innecessària una demostració extensa, puix que resulta prou obvi que, a partir d'un determinat estadi històric, una explotació agrícola suficientment extensa i sobre terreny fèrtil produeix al final de cada cicle d'activitat un excedent net, és a dir, un sobrant, una vegada retirada la llavor i alimentats els treballadors i el bestiar de càrrega. La importància d'aquest excedent no pot ésser menyspreada, perquè la seva aparició i creixement ha estat la condició necessària, però no suficient, perquè la història humana s'apartés de la "història natural".

El cas de la indústria resulta bon tros menys patent, ja que així com en l'agricultura i en la ramaderia ens trobem amb una considerable homogeneïtat entre entrades i sortides, en l'activitat fabril, per efectuar la comparació, cal o bé una transformació prèvia a termes homogenis (teoria objectiva del valor) o bé trobar algun expedient que permeti agrupar activitats o parts d'activitats de forma tal que s'inventi una "indústria integrada" que tingui la característica pròpia de l'agricultura —homogeneïtat d'entrades i sortides— però a base d'una cistella de mercaderies o "mercaderia composta" ("sistema patró" de Sraffa). Però abans de continuar per aquest camí tornarem a donar la paraula a Hicks. No comparteix les nostres raons, i sobre la pre-indústria té una opinió oposada. Heus aquí els seus arguments:

Entre el comerciant pur que compra mercaderies per revendre-les en el mateix estat físic en què les ha comprades i l'artesà o "productor" que les treballa per revendre-les sota una forma distinta, la diferència és sovint considerada com a fonamental; però econòmicament i àdhuc socialment, no és tan fonamental como sembla. Es tracta d'una distinció tecnològica i no econòmica. Les botigues dels comerciants purs i els "tallers" dels artesans que "produïen" per al mercat poder trobar-se (i abans de l'època industrial efectivament es trobaven sovint) unes a la vora de les altres. El "manufacturer" primitiu (per emprar el vell mot del segle XVIII) era un artesà, però no treballava per a un amo [...]. Treballava per al mercat. Comprava i venia. No hauria pogut existir sense comprar i vendre. Ha d'ésser, doncs, considerat (i nosaltres així ho farem) com un veritable comerciant.

En nota a peu de plana, tal vegada per reforçar amb arguments d'autoritat unes raons tan febles, afegeix:

Adoptant aquesta classificació, em mantinc en la línia de les idees modernes [de Menger i Pareto] i de les que Marx adoptà a partir d'Adam Smith.⁴

4. Hicks, *op. cit.*, pp. 28-29.

Entre parèntesis assenyalarem que la referència a Marx és un simple *bluff*, però es tracta d'un fet marginal que no aconseguim de desviar-nos l'atenció i, per tant, no ens deturarem a demostrar-ho.

Que aquest punt de vista de Hicks no és ocasional o de circumstàncies es comprova quan més endavant, en tornar a tocar aquest tema, remet novament a l'"argumentació" que acabem de reproduir. Un dels passatges no presenta cap novetat:

En el món antic [...] el comerciant o l'artesà independent (que nosaltres considerem, recordem-ho, com un comerciant) treballa colze amb colze al costat dels esclaus, que l'ajuden i li pertanyen.⁵

A la segona referència insisteix en els arguments anteriors i aporta algunes precisions addicionals:

La indústria artesanal, ja hem insistit sobre aquest punt, gairebé no es distingeix del comerç en el pla econòmic. L'artesà que produeix per al mercat és un comerciant: compra per tornar a vendre. Les mercaderies que ven es presenten sota una forma diferent de les que compra, mentre que els articles venuts pel comerciant pur tenen la mateixa forma física, això és tot el que els distingeix. Certament, "combina la seva força de treball" amb els materials sobre els quals opera, però el comerciant també ho fa per vendre uns articles el valor dels quals és més elevat que quan els ha comprat, puix que aquests articles estan disponibles en un lloc o en un moment més útils per al comprador. En termes econòmics hi ha una correspondència exacta entre aquestes dues funcions.

Malgrat que als filòsofs (i àdhuc als economistes, a vegades) els ha costat d'admetre aquesta correspondència, el cert és que és admesa a la vida pràctica. És a partir de la comptabilitat d'un negoci com se pot jutjar de la naturalesa de les seves activitats econòmiques. Existeix una continuïtat perfecta entre els comptes d'una empresa manufacturera i els d'una empresa mercantil. Les rúbriques que apareixen en ambdós casos són exactament les mateixes.

Hi ha, però, un camp en què l'esmentada correspondència no és avui absolutament perfecta; serà aquest índex el que ens permetrà de distingir els dos tipus d'indústria. Aquest índex es la quantitat de capitals fixos.⁶

Analitzem ara la solvència dels arguments esgrimits per Hicks i re-produïts extensament. El primer argument és el del veïnatge entre locals comercials i artesanals. Argument sense gaire pes, puix que aquest veïnatge és únicament un índex —i no pas una prova— que determinades activitats tenen en comú alguna circumstància complementària o con-

5. Hicks, *op. cit.*, p. 125.

6. *Ibid.*, pp. 141-142.

comitant, i en aquest cas és ben transparent. L'artesà, al marge de la seva activitat productiva pròpiament dita, acumulava la funció de venedor al consumidor final dels béns produïts. Per tant, havia de "minimitzar" els seus costos de desplaçament i les pèrdues de temps dels seus clients potencials. I, consegüentment, havia d'establir-se en carrers o places "comercials" que facilitessin als compradors el màxim de productes en un espai reduït.

El segon argument té tanta força com el primer. "Comprava i venia." Aplicant aquest criteri, tots els qui vivim dins una societat capitalista som mercaders. Tots comprem i venem (ni que siguin articles o lliçons). Hicks confon aquí una determinada forma de manifestació de les relacions socials en l'àmbit econòmic amb un criteri objectiu de classificació d'aquestes activitats. A més a més, la seva afirmació no és necessàriament certa. El corder o el cisteller podien no comprar els propis objectes de treball, ans simplement enviar alguns familiars o socis a collir els joncs o les palmes que teixien. El mateix podem imaginar del gerrer. La característica essencial d'un artesà no és pas que compri per revendre, sinó que opera sobre determinats materials a fi d'aconseguir un objecte útil totalment diferent. Aquest és l'element substantiu. I això és el que ve admès en la vida pràctica.

A l'última citació apareix clarament l'origen de la confusió. Comerciant i artesà compren per revendre, i els "productes" respectius tenen un valor més elevat que abans de llurs manipulacions o activitats. En termes econòmics —diu Hicks— hi ha una correspondència exacta. En termes d'economia social —direm nosaltres— hi ha una diferència fonamental i essencial entre ambdues activitats. Què passarà si multipliquem per deu el nombre de comerciants? La quantitat de valors d'ús disponibles per al conjunt de la societat es mantindrà intacte. En canvi, si multipliquem per deu el nombre d'artesans, augmentaran els valors d'ús sota la forma de sabates, olles o arades. Per a un individu concret, dedicar-se al comerç o treballar d'artesà representen alternatives equiparables; però des del punt de vista de l'activitat econòmica global, la diferència salta als ulls. En la meua opinió, aquella forma d'argumentar és la millor prova de la feblesa de l'economia acadèmica, assentada sobre la teoria subjectiva del valor, per contemplar i comprendre els processos històrics.

Finalment, l'últim argument proposat es troba a cavall entre el primer i el precedent. Que la comptabilitat sigui semblant no implica més que l'existència de similituds importants en termes formals entre ambdues activitats. Però el que a nosaltres ens preocupa en primer lloc no són les formes ni les aparences, ans el contingut real de les activitats. I, per tant, aquest argument tampoc no resulta gaire substanciós.

El que acaben de dir serveix per mostrar la inconsistència de les raons de Hicks, però encara no hem provat que la indústria sigui una

activitat de suma superior a zero. Per fer-ho d'una manera convincent hem de passar al nostre tercer lema, car fins aquí, segons les nostres definicions, l'únic que hem mostrat és que la indústria produeix béns diferents dels que entren, però topem amb la dificultat crucial de trobar criteris de reducció que ens permetin de comparar el cabal d'entrada amb el de sortida.

3. Existència d'un sistema bàsic

Tota societat constitueix un sistema complex de trames econòmiques i extraeconòmiques interrelacionades. Hem mostrat amb el primer lema que resulta possible d'aïllar —els metges disposen d'un terme molt precís per designar aquesta operació: la resecció— el sistema coherent orientat cap a la producció i distribució de béns materials, sense les quals no hi pot haver supervivència del sistema global. Utilitzant símbols, podríem afirmar que aquest sistema econòmic S_B constitueix el suport sobre el qual s'aixeca la piràmide social, el sistema global S_G .

Però, a més, és possible, almenys teòricament, d'extreure de S_B un *subsistema o sistema bàsic* format per aquelles línies d'activitat de S_B tals que les entrades totals estiguin compostes d'elements idèntics als de les sortides totals. És a dir, inventem un expedient que ens permeti de raonar com ho fèiem respecte a l'agricultura o la ramaderia, on entrades i sortides eren homogènies. I per poder-ho fer, en lloc d'aïllar activitats, les agrupem de forma que es comportin com un sistema integrat que rep una gran cistella de béns variats i “produeix” una cistella igual o major composta pels mateixos béns i en les mateixes proporcions relatives.

És en aquest sistema bàsic on prenen vida les relacions essencials del sistema econòmic i es fixen les magnituds objectives que després —en un pla lògic— es transmeten a tot el sistema econòmic. És en aquest subsistema on es “produeixen” les relacions fonamentals amb llum pròpia que després es reflecteixen pertot arreu. Segons un criteri molt estricte, és només en aquest subsistema contemplat com un tot on es produeix —o es pot produir— activitat econòmica de suma superior a zero.

Il·lustrem aquestes proposicions amb algunes referències més acord amb la realitat. El sistema bàsic S_B tindrà diferents components en funció de la tecnologia aplicada, la divisió del treball i les necessitats històriques assumides pels productors directes. En èpoques primitives, quan l'agricultura era pràcticament autosuficient, el sistema bàsic estava formant únicament per aquelles línies d'activitat agrícola destinades a produir béns que directament o indirectament estan orientats cap a la repeticó del cicle, és a dir, llavor per a la propera collita, aliments per al bestiar de càrrega i per als treballadors. Però en la mesura en què l'apa-

riació de nous instruments productius exigeix una especialització en el treball i l'inici d'una dependència entre activitat agrícola i activitats pre-industrials, aquestes han de passar a formar part del sistema bàsic sota la forma d'arades, olles, sabates, etc. Ara bé, i aquesta observació és essencial per a tots els raonaments que recolzin sobre les tesis aquí esbrinades, només es podrà parlar de la productivitat de S_B , però no de la productivitat d'una línia específica que tingui entrades procedents d'altres línies: només en el cas poc freqüent que amb les mateixes entrades s'aconsegueixi d'augmentar les sortides es podrà afirmar que la línia esmentada ha augmentat la seva productivitat, però la precisió percentual d'aquest increment no tindrà gaire relleu per a l'anàlisi global que ha de contemplar el sistema bàsic com un tot. De tota manera, basta que una línia tingui excedent, si totes les altres reposen en la totalitat les entrades indispensables del sistema bàsic, perquè S_B es comporti com una activitat integrada de suma superior a zero, i per tant que *totes* les línies constitutives hagin d'ésser considerades com a cooperadores en la producció de tal excedent.

Hem d'advertir que aquí hem fet una descripció literària i considerablement intuïtiva de la solució del problema. Una demostració formal cau fora de les fronteres en què es mou aquest assaig, però pot trobar-se al llibre de Sraffa, *Producció de mercaderies per mitjà de mercaderies*,⁷ on es demostra rigorosament l'existència i la unicitat del sistema patró, que és un cas específic del nostre sistema bàsic. Aprofitem per afegir que aquest article té molts deutes intel·lectuals envers el llibre esmentat.

II. L'ESQUEMA FONAMENTAL

Establerts els nostres lemes, podem passar a l'anàlisi del sistema econòmic. Escriurem cada línia d'activitat com una transformació d'un conjunt d'elements físics ben determinats a l'entrada en un o més elements físics ben determinats a la sortida. Obtindrem, així, una taula de transformacions més o menys extensa en funció de la complexitat de l'economia considerada. Extraïem d'aquesta taula les relacions de transformació que pertanyen al nostre sistema bàsic i agrupem els elements de les columnes en una sèrie de conjunts a partir dels quals podem obtenir el següent condensat del sistema bàsic:

$$T \\ RN_0 + MP_0 + FT \longrightarrow RN_1 + MP_1 + MC + E,$$

7. P. SRAFFA, *Producción de mercancías por medio de mercancías*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1966.

esquema que sintetitza el que nosaltres considerem la llei fonamental de la ciència econòmica, puix que constitueix la base explicativa última de qualsevol forma d'organització econòmica en el temps i en l'espai.

El significat dels símbols emprats es el següent:

RN representa els recursos naturals

MP representa els mitjans de producció prèviament produïts

FT representa la força de treball directament utilitzada

T representa la regla de transformació pròpia de la societat considerada, operador que depèn essencialment de la tecnologia coneguda i de les relacions de classe existents

MC representa els mitjans de consum disponibles per a *FT* en el següent cicle

E representa l'excedent social; la seva magnitud dependrà del grau de desenrotllament de les forces productives i la seva composició dependrà de les relacions de classe.

Com a primera aproximació, des del punt de vista històric, es tractaria d'investigar entorn de *E*. Si el subsistema en qüestió és estrictament reproductiu, és a dir, si no resulta capaç de produir més que el necessari per continuar els cicles d'activitat econòmica, llavors no existeix excedent social, o sigui, $E = 0$. Si l'excedent no existeix, no poden desenrotllar-se especialitzacions no econòmiques: ens trobaríem davant d'un sistema de reproducció simple convencionalment il·lustrat per les comunitats tribals primitives o prehistòriques regides per unes normes rutinàries. En cas d'existir aquest excedent social, sorgeix la possibilitat que un sector social "s'independitzi" de l'activitat productiva general i fins i tot arribi a fer seva la totalitat o bona part de l'excedent.

Però per fer les proves de l'operativitat de l'esquema fonamental, el millor serà intentar d'aplicar-lo a algunes formes tòpiques d'organització econòmica que tinguin un cert parentiu amb les formes històriques reals. Primer veurem economies sense excedent i, tot seguit, amb excedent. Això ens permetrà de copsar la utilitat de l'esquema i la seva capacitat per esdevenir una trama interpretativa de diferents modes de producció.

1. Sistemes sense excedent

Economia de simple recollecció. Podríem caracteritzar-la en el fet que $MP = 0$ i $E = 0$. Aquesta economia depèn de les forces productives de la naturalesa que sense intervenció estranya han de mantenir la igualtat $RN_1 = RN_0$, a fi que el procés pugui repetir-se i continuar la reproducció. Aquí ens trobem pràcticament a la vora dels ecosistemes. La dependència passiva de les forces naturals obliga a un determinat equi-

llibri entre població, territori i productes disponibles. Coneixent aquests últims, no hi ha dificultat a calcular la població d'estat estacionari. Evidentment, és una economia gairebé ahistòrica. Té la possibilitat d'ampliar, mitjançant emigracions periòdiques cícliques, les seves possibilitats de consum o de població, però les cotes superiors són poc elevades. Si les forces productives de la natura fossin immenses i directament útils, estaríem a Xauxa o al Paradís Terrenal.

Economia de caça o pesca. Tot i que té notables similituds amb l'anterior, hi ha un fet nou important: $MP > 0$ amb la qual cosa tenim en l'esfera productiva la primera divisió tècnica del treball. Al final de cada període, en efecte, cal renovar o substituir les eines trencades o perdudes en el període anterior; part de la *FT* col·lectiva ha d'ocuparse d'aquesta tasca. Que la tasca es correspongui amb una especialització social és un problema irrellevant des del punt de vista econòmic, encara que tingui conseqüències importantíssimes per als historiadors. Per les mateixes raons que en el model anterior la població té unes cotes determinades per les forces espontànies de la natura i una servitud considerable respecte a elles: és possible que la veda fos inventada ja per aquestes societats.

Economies agrícoles o ramaderes de simple subsistència. El paper de *MP* és aquí encara més decisiu que al model precedent; però la diferència essencial respecte als anteriors sistemes és que aquí s'adopta una posició activa en relació amb les forces productives de la natura (i no simplement passiva —o quasi passiva, si tenim en compte la institució de la veda). Ambdós aspectes, contemplats en conjunt, pressuposen un formidable avanç de coneixement acumulat experimentalment i racionalitzat en termes que ignorem del tot. Han de vetllar perquè les reposicions sota la forma de llavor o de ramat siguin les apropiades, i això, sobretot si el cicle productiu és llarg, implica l'aparició d'un afinat sentit previsor. D'altra banda, *han de vetllar per les reposicions de RN i evitar la degradació*: primer, segurament, mitjançant cicles tancats de rompudes; després, per rompudes dels conreus; finalment, tal vegada, per mitjà de reposicions directes a base dels fems d'animals o homes.

En els tres models anteriors hem suposat que $E = 0$. En realitat, es tracta d'una simplificació excessiva, car E pot prendre la forma de productes de luxe, amb finalitats socials d'ofrenes rituals, dots i, en general, com a símbols de prestigi. De tota manera, el que cal subratllar és que en tals societats E no és prou gran i segur per impulsar decisivament la diferenciació en classes.

2. Sistemes amb excedent

Quan la magnitud real o potencial de l'excedent no sigui menyspreable, queda a punt l'escenari perquè sorgeixin i tinguin possibilitats de desenrotllar-se societats de classes. L'activitat econòmica forçarà nous camps i línies d'activitat i podran aparèixer especialitzacions diverses. Els intercanvis tindran més importància i serà necessari algun criteri objectiu per assignar la part de l'excedent que correspongui a cada un dels qui tinguin dret a participar-hi. Perquè el nostre esquema fonamental pugui formular-se com una igualtat i sintetitzi les regles d'aquesta distribució, cal introduir una variable suplementària, que servirà per assignar a cada línia d'activitat la proporció d'excedent que li correspon. Si el criteri per realitzar la dita assignació és la quantitat de mitjans de producció posseïts, el nostre esquema ha de modificar-se de la següent manera perquè s'ajusti a les societats de classe:

$$RN_0 + (MP_0 + FT) \cdot (1 + R) = RN_1 + MP_1 + MC + E.$$

Ara hem d'explicar una mica aquest nou símbol que hem introduït. R representa la taxa de benefici, i és, en la meua opinió, el millor índex del desenrotllament de les forces productives. El seu camp de variabilitat va des de zero —economies de simple subsistència— fins a un valor indeterminat però sotmès a uns *sòtils absolut-relatius*, perquè darrera de tot bé i de tota activitat hi ha processos reproductius de la natura. Diem absoluts perquè el producte de menor reproductivitat “natural” fixa la cota màxima de R ; però simultàniament és relatiu, perquè sempre és possible d'eliminar per substitució el tal producte o de forçar aquesta reproductibilitat “natural”: la gallina “industrial” fa molts més ous que la gallina natural (és a dir, un ou civilizat, en dos anys, pot convertir-se en dos cents).

Quan $RN_1 = RN_0$, ambdós termes s'eliminen de la igualtat, i si es tracta d'una comunitat no massa complexa, sembla que no ha de resultar excessivament difícil d'estimar R amb prou aproximació. Penso que podria ésser calculat amb certa precisió si es disposava de comptabilitats de monestirs o de propietats agrícoles.

R és també un indicador de la capacitat de creixement econòmic, capacitat que per si sola no té per què esdevenir acte i que, d'altra banda, pot topar amb obstacles que l'estrangulin: recursos naturals limitats o població insuficient. Com hem donat a entendre fa un moment, R pot moure's cap amunt —gràcies a la tecnologia, en sentit ampli— o descendir —quan entren en joc recursos naturals limitats i una població creixent.

Aclarirem també que *E* expressa aquí un conjunt de béns de diverses menes. Podem agrupar els seus components en tres classes: 1) *MC* per als propietaris; 2) *MC* per als servidors directes i indirectes dels propietaris, i 3) increment de *MP*.

Fets tots aquests aclariments, passem a les següents economies tòpiques:

Economia esclavista. Per tractar de les societats esclavistes hauríem de reemplaçar el símbol *FT* per *FE* (força esclava) i pensar en el seu suport humà com si es tractés d'un bestiar. Aleshores es planteja una alternativa. En moments determinats, o per a societats petites, és factible l'opció d'esgotar-los i renovar-los per mitjà de la caça periòdica en lloc d'estimular-ne la reproducció i renovació. Aquesta opció desemboca en les contradiccions de l'economia primitiva de caça; per tant, històricament i socialment es troba closa dins uns límits estrets. En canvi, una economia esclavista pot ésser força estable si procura la reproducció dels propis esclaus i fins i tot l'estimula.

Per a no veure el teló de fons d'aquest problema, és a dir, el risc d'extinció per esgotament dels recursos si no són renovats a partir d'ells mateixos, Hicks es limita a indicar —correctament, és clar— que

quan es poden obtenir esclaus fàcilment i a bon preu, hom està interessat a mantenir al mínim les despeses destinades a llur manteniment; però quan són més difícils de trobar o més cars, o quan la la pèrdua d'un esclau o la seva ineptitud per al treball plantegen problemes seriosos, hom té interès a fer despeses per disminuir aquests riscos.⁸

Però l'autor no constata que històricament no poden obtenir-se esclaus barats en certa quantitat i durant força temps, perquè per convertir un home en esclau, primer cal que existeixin homes, i els homes no apareixen per encís. L'existència d'homes "esclavitzables" pressuposa l'existència d'unes societats que hauran d'anar-se reproduint i que necessiten temps per fer-ho. Per tant, en cas d'ésser sotmeses a ràtzies freqüents, s'esgotaria aviat la font de recursos. En suma, des del punt de vista de la història mundial, la primera opció —la caça periòdica— té poca rellevància, encara que hagi estat un excellent negoci per a certs propietaris i negrers i alhora una terrible experiència per als nomes "esclavitzables".

Economia mercantil primitiva. No goso proposar en aquest punt un esquema més precís que el genèric per a les societats de classe, atesa la

8. Hicks, *op. cit.*, p. 127.

meva ignorància històrica. Però voldria aprofitar l'ocasió de contrastar un cop més les tesis aquí exposades amb les acadèmiques, ara entorn d'una qüestió de cert relleu en aquest tipus de societats feudals i/o senyorials al si de les quals emergeix l'activitat mercantil pròpiament dita. Concretament, es tracta d'afinar la interpretació de les taxes d'interès i del paper del crèdit.

A la introducció d'aquesta secció B hem subratllat l'existència d'una *R* en tot sistema econòmic. És a partir d'aquest concepte com intentarem de comprendre les taxes d'interès, llur nivell i llur significat, sense acudir a raonaments subjectivistes.

R és una taxa global de tota l'economia. Suposem —només per fixar idees— que tingui una magnitud de 0,1, és a dir, igual al 10%. En aquest cas, cada línia precisa d'activitat obtindrà un guany a l'entorn d'aquest 10%: si hi està molt per damunt, la competència intentarà envair aquesta línia directament o indirecta; si hi està molt per sota, s'aniran abandonant aquestes activitats o tècniques específiques. Suposem també que *R* sigui força estable i que, per tant, la consciència social admeti com a dada objectiva l'existència d'aquesta taxa de guany oscil·lant entorn del 10%. Llavors la taxa d'interès "normal" ("normal", segons el sentit que donà Marshall al terme)⁹ tindrà un camp de variabilitat entre 0 i 10%. Aquest és el resultat a què es pot arribar en una primera aproximació.

Abans de prosseguir, però, hem d'aclarir una confusió molt usual que apareix quan intervé el "risc" en aquest assumpte: el risc és una circumstància que d'entrada no té res a veure amb la qüestió essencial. Efectivament, les taxes d'interès reals tenen dues components que cal diferenciar perfectament, perquè responen a procedències molt distintes: l'una és la taxa d'interès "normal" i l'altra és la prima de risc. La primera és considerablement fixa i depèn en primer lloc de la productivitat global del sistema econòmic, mentre que la segona és molt variable i depèn de les característiques peculiars de cada línia d'activitat i de les condicions concretes en què s'opera el préstec. Si suposem que el prestador es regeix per l'esperança matemàtica de guany, aleshores la taxa efectiva porta incorporada la prima de risc escaient, de tal forma que l'esperança de guany sigui similar a la taxa d'interès "normal". La conseqüència del que acabem de dir és que des d'un punt de vista global no té gaire sentit de parar esment en les taxes d'interès efectives, si prèviament no les hem alliberat de la prima de risc, com a indicis de l'estat global de l'economia.

Basant-nos en aquestes observacions, s'han de qualificar de ximpleries —en funció dels criteris aquí adoptats, no cal dir-ho— les següents afirmacions de Hicks:

9. A. MARSHALL, *Principios de Economía*, Madrid, Aguilar, 1957, vol. I, cap. III.

És clar que si planteja el més petit dubte sobre el reembossament, cal que hi hagi interessos, car en una transacció mercantil ningú no es priva d'una quantitat de diners contra una probabilitat de veure's reembossar el principal a menys del 100 % (la compensació del risc de no reembossament no és, evidentment, l'única justificació de l'interès; però en el present context és la més important). Com més elevat és el risc de no reembossament, més gran és el tipus d'interès.¹⁰

Haviem suposat fa un moment un valor de R igual a 10%. Deduíem aleshores que les taxes de guany particulars de les diferents línies d'activitat estarien situades dins un ventall que tindria aquest 10% com a punt de referència i d'equilibri. Afegirem que, si R es manté constant, cap línia no pot millorar la seva posició sense perjudicar-ne d'altres. Llavors la taxa d'interès "normal" no pot apropar-se massa a R , puix que totes les línies amb taxes de guany situades per sota de R anirien essent abandonades pels propietaris davant l'oportunitat de substituir una activitat productiva pel préstec esdevingut més rentable. D'altra banda, tampoc els prestataris no estarien massa disposats a pagar taxes veïnes al 10% imaginat en la mesura en què pretenguessin dedicar-se a alguna línia productiva que en principi oferirà una taxa de guany propera a aquesta xifra. En conclusió, en la mesura en què el cost dels préstecs s'aproximés a R , es dissiparia la demanda destinada a la producció i quedaria només sobre el terreny la demanda excepcional (aristòcrates malgatadors, pagesos arruïnats per collites desastroses), que, a tot estirar, podrien ésser munyits per uns pocs usurers, però que no ofereixen de cap manera un camp prou extens per a un desenrotllament econòmicament significatiu del crèdit.

Donats els límits d'aquest article, ja no podem aprofundir més la qüestió que és una de les més fosques i difícils de la teoria econòmica. Per acotar amb més precisió els valors de la taxa d'interès, cal introduir consideracions dinàmiques i anàlisis de les expectatives d'oferents i demandants potencials. En el capítol XVII de la *Teoria general* de Keynes¹¹ hi ha una exposició força difícil i molt suggestiva d'alguns problemes relatius a aquest tema: malgrat que el plantejament exposat aquí és força distint, vull reconèixer el deute que he contret amb ell.

Economia capitalista. L'esquema corresponent a aquest mode de producció es pot formular així:

$$RN_0 + MP_0(1 + r) + FT \cdot w = RN_1 + MP_1 + MC_1 + P$$

Abans d'explicar les modificacions introduïdes, direm quatre paraules d'una que hem ignorat: la renda. Aquells mitjans de producció escassos

10. HICKS, *op. cit.*, pp. 73-74.

11. J. M. KEYNES, *Teoria general de la ocupación, el interés y el dinero*, México, Fondo de Cultura Económica, 1963.

i no reproduïbles poden donar lloc a rendes. Puix que no entren als circuits reproductius, han d'ésser eliminats del sistema bàsic, car juguen un paper passiu, encara que en societats amb propietat privada donin dret a llurs propietaris a participar en l'excedent. Per no complicar la nostra exposició, ens limitem a assenyalar-ne l'existència; la forma d'introduir-ho a l'esquema ve ben plantejada al capítol XI del llibre de Sraffa.

L'alteració més significativa del nou esquema és la introducció del salari (w), que multiplica el nostre símbol FT . Ho hem introduït per donar a entendre que ara els béns corresponents a la reproducció de la força de treball no estan perfectament determinats, ja que els treballadors poden recuperar una part del que en esquemes anteriors hauria estat qualificat d'excedent. De rebot, R ha de modificar-se, perquè ja no representa la productivitat mitjana des del moment en què el salari no és fix en termes d'una cistella de béns reals. Per la mateixa raó també s'ha modificat l'excedent, una part del qual ha estat recobrada per FT , i per tant el nostre símbol E ha estat reemplaçat per P —plus-vàlua. Els components materials d'aquesta també poden ésser agrupats en: 1) MC per als propietaris; 2) MC per als servidors directes i indirectes dels propietaris (des de cuiners i jardineros particulars fins a la quasi totalitat de la burocràcia estatal), i 3) increment de MP —allò que se sol qualificar d'acumulació de capital. Convé notar, però, que en la mesura en què la força de treball inclosa en el sistema bàsic utilitza diferents serveis útils voluntàriament i paga per ells, MC_t recobreix també els mitjans de consum d'aquests servidors i les amortitzacions indispensables dels instruments de treball duradors que són emprats per aquests serveis.

A més del que ja hem dit per a altres models i que aquí continua essent vàlid, la novetat més característica es, doncs, la consideració del treballador com a independent i el fet que el seu consum real passa a ésser una noció més imprecisa, en quantitat i en qualitat, que abans. És convenient, per tant, de detenir-se una estona en el salari per tal de conèixer-ne les cotes i intentar fixar-les amb més precisió i seny que amb l'instrumental de l'economia acadèmica. Com altres vegades, acudirem a la veu autoritzada de Hicks:

Si la mà d'obra és escassa, el salari (com qualsevol altre preu de mercat) pot assolir una xifra molt elevada; però si és abundant, pot caure molt baix fins a esdevenir just suficient per assegurar el manteniment d'un esclau —i àdhuc el seu manteniment per un període curt o força curt. En cada cas, per tant, el cost de la mà d'obra depèn de la seva abundància o escassetat, expressat com un preu d'oferta.¹²

12. Hicks, *op. cit.*, p. 132.

Amb el nostre esquema segurament podrem arribar a consideracions menys boïoses. La cota superior del salari és ben precisa: quan el guany s'anulla ($P = 0$) obtenim una cota superior inabastable, el salari màxim. El salari mínim —aquest, assolible— és el que correspon a una cistella de béns que tot just permet la simple subsistència del treballador. Ja tenim unes cotes, però amb un esforç addicional podem atansar-nos una mica més a la realitat.

Partim de la següent igualtat:

$$w_e = w_s + w_n + w_f \pm w_m,$$

que en prosa vol dir que el salari efectiu és la suma de components indispensables per a la subsistència i la reproducció, més un plus de necessitats assumides històricament, més un plus atès per la combativitat i l'organització dels treballadors (component que en un altre lloc he anomenat "força sindical"), més, o menys, un plus corresponent a l'oferta i la demanda del mercat.

Tot i que les oscil·lacions del mercat poden ésser considerables (també hi pot haver ones immenses), a llarg terme els components decisius són els dos primers (que equivaldrien, per continuar amb l'analogia, amb el nivell mitjà del mar). A mig terme cal també fer esment del tercer. I, conjunturalment, el que passi amb el quart pot ésser força important, malgrat que, tanmateix, avui la seva rellevància tendeixi a disminuir, perquè resulta fàcil de resoldre la penúria amb transferències de treballadors forasters i, d'altra banda, cal evitar la plèthora i l'atur forçós per raons d'estabilitat política.

Marginalment anotarem també que el sistema capitalista és una forma d'organització econòmica poc propensa a consideracions de llarg terme, pel fet de basar-se en la sistemàtica destrucció de les línies d'activitat endarrerides i en la subordinació de les necessitats socials a l'interès privat. Per aquestes raons, tant la seva pràctica com els seus ideòlegs no s'han mostrat gaire sensibilitzats davant del substrat reproductiu sobre el qual, en darrera instància, està assentat. Això s'ha mostrat especialment evident pel que fa referència a la degradació d'aquells instruments de treball no reproduïbles que vénen agrupats en el nostre símbol RN . Concretament s'ha produït el fet que $RN_1 < RN_0$.

Tot recentment s'ha començat a assenyalar que aquesta ruta no permet massa optimisme. Les primeres veus, però, no foren les d'economistes acadèmics, ans de naturalistes i ecòlegs o dels mateixos perjudicats directes, aquells pel fet d'estar habituats a pensar en termes de processos cíclics molt semblants al nostre esquema, aquests quan la contaminació ha arribat a extrems insuportables. Marx, un cop més, havia plantejat amb gran clarividència el problema: "Una societat sencera, una nació

i fins i tot les societats contemporànies reunides, plegades no són propietàries de la terra. No en són més que les posseïdores, no tenen sinó el dret d'usufructuar-la i l'han de transmetre a les generacions futures després d'haverla millorada com a bons pares de família".¹³

Economia socialista. Abans d'acabar amb els nostres models ínfims assenyalarem que una economia socialista —cosa que per a mi és considerablement diferent d'economia amb planificació central— tindria l'esquema

$$RN_o + MP_o + FT \cdot (1 + \omega) = RN_1 + MP_1 + PSN$$

Les diferències respecte a la fórmula anterior són més importants del que pot semblar al primer cop d'ull. No és ara l'hora de desenrotllar-ho, però heus-en aquí algunes indicacions. Els mitjans de producció —el "capital"— perden en aquesta formulació llur paper d'element condicionant i actiu de cara a la distribució. L'única variable significativa de cara a la distribució passa a ésser el treball, que ve carregat amb un multiplicador per a les despeses collectives que la societat estimi adequades. I això de manera expressa, sense subterfugis ni circuits embolicadors. Des del punt de vista de la dinàmica econòmica, aquest estil de còmput ha de modificar l'ordre de prioritats de les tècniques alternatives corresponents a les funcions de producció i que en el sistema capitalista vénen regides per les magnituds de r i w . Aquí, dues funcions alternatives queden perfectament ordenades —suposat clos l'horitzó tècnic— i no és possible el "retorn de les tècniques" com en el sistema capitalista.¹⁴ Per al llarg terme, de tota manera, hi ha excepcions quan s'introdueixen expectatives d'innovacions probables que podrien deixar endarrerida i passada de moda una innovació de vida llarga originàriament més profitosa des del punt de vista social en comparació amb les anteriors; i també quan hi ha presses per saltar etapes i posar en marxa noves línies de producció.

CONCLUSIÓ

Breument recapitularé que els esquemes aquí proposats semblen mereixer atenció perquè poden resultar trames interpretatives útils. En la nova opinió, llur virtut cardinal estreba en el fet que poden ésser passejats al llarg del temps històric sense trobar-se en *off-side*, i crec que po-

13. K. MARX, *Le Capital*, París, Ed. Sociales, 1953, t. III, vol. 8, p. 158.

14. Vegi's QUARTERLY JOURNAL OF ECONOMICS, *Paradoxes in Capital Theory: A Symposium*, vol. LXXX, novembre 1966.

den admetre les modificacions escaients per recobrir amb més exactitud la realitat d'un sistema econòmic complex. Penso que l'aprofundiment en aquesta problemàtica s'ha d'orientar en dues direccions. Una, la discussió de la coherència de l'enfocament i l'admissibilitat dels seus supòsits. L'altra, els intents de verificació pràctica, és a dir, d'assajar els dits esquemes per a finalitats interpretatives de la realitat històrica, amb les transformacions que calguin, a fi de poder jutjar-ne els fruits. Per arribar a això, no cal dir-ho, seria necessària la col·laboració entre historiadors i economistes. Es tracta d'un vell tòpic, sovint recomanat i enyorat i rarament dut a la pràctica. Potser, a més d'un bell somni, una tal col·laboració arribarà algun dia a no ésser excepcional, car diuen que l'esperança és el darrer que s'ha de perdre...